

کلام شیعه

ماهیت، مختصات و منابع

محمد رضا کاشفی

شناسنامه پژوهشی اثر

عنوان طرح نامه: کلام شیعه

پژوهشگر: حکمت و دین پژوهی، گروه علمی: کلام و دین پژوهی،

ارزیاب علمی: محمد صفر جبرئیلی - عبدالحسین خسروپناه

موضوع اصلی: کلام موضوع فرعی: کلام شیعی

مدت انجام تحقیق: ۸۳/۹/۱ الی ۸۴/۱۲/۱۵

کلام شیعه

ماهیت، مختصات و منابع

محمدرضا کاشفی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

طراح جلد: امیر اشلاقی

چاپ و صحافی: جایگاه مجمع جهانی اهل بیت (ع)

چاپ اول: ۱۳۸۶

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۲۱۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴ - ۸۴۵۲ - ۹۴ - ۱

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

سرشناسه: کاشفی، محمدرضا، ۱۳۴۴-۱۳۸۵ .

عنوان و پدیدآور: کلام شیعه / محمدرضا کاشفی .

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.

مشخصات ظاهری: ۲۸۴ ص .

بهار: ۲۱۰۰ ریال شابک: ۹۶۴-۸۴۵۲-۹۴-۱ [ISBN: ۹۶۴-۸۴۵۲-۹۴-۱]

یادداشت: فیبا

یادداشت: کتابخانه: ص [۳۹]- [۳۴۴] همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: کلام شیعه امامیه.

موضوع: کلام — تاریخ .

شأنه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

رده بندی کنگره: ک.ا.۵۲/۸۷-۲۰۰۰ BP۲۰۰

دهدندی دیویی: ۲۹۷/۳

شماره کتابخانه ملی: ۱۰۳۸۴۸۵

فهرست

۱۱.....	پیشگفتار گروه کلام.....
۱۳.....	مقدمه.....
۱۴.....	اهمیت و ضرورت بحث.....
۱۵.....	پیشینه تحقیق.....
۲۱.....	فصل اول: کلام‌شناسی.....
۲۱.....	کلام، دانش یا مکتب و نظام فکری؟.....
۲۴.....	تعریف کلام.....
۲۸.....	نقد و بررسی.....
۳۰.....	تعریف مختار.....
۳۱.....	موضوع علم کلام.....
۳۲.....	نقد و بررسی.....
۳۴.....	دیدگاه مختار.....
۳۶.....	وظایف کلام.....
۳۷.....	مراحل فعالیت متکلم.....
۳۸.....	دو نکته.....
۴۱.....	روش کلام.....
۴۳.....	کلام و الاهیات.....
۴۵.....	چرا نام «کلام»؟.....

۴۸	علل پیدایش کلام و توسعه کلام
۵۰	تطور کلام
۵۴	گرایش‌های کلامی
۶۰	کلام و علوم
۶۲	دو ضعف عمده دانش کلام
۶۵	فصل دوم: شیعه‌شناسی
۶۵	مفهوم‌شناسی «شیعه»
۶۵	الف) مفهوم لغوی
۶۶	ب) مفهوم اصطلاحی
۶۸	مفهوم رفض و نسبت آن با مفهوم شیعه
۷۰	زمان آغاز تشیع
۷۳	تحلیل و بررسی
۷۶	عوامل پیدایش شیعه
۸۳	هویت شیعه
۸۵	فرق شیعه
۸۶	۱. زیدیه
۹۰	۲. اسماعیلیه
۹۵	۳. اثنی عشریه [دوازده امامی]
۱۰۴	شیعه و علوم اسلامی
۱۰۹	فصل سوم: کلام شیعه
۱۰۹	مقصود از کلام شیعه
۱۱۰	تحلیل و بررسی
۱۱۷	هویت کلام شیعه
۱۲۱	ویژگی‌های کلام شیعه
۱۴۳	تقیه کلامی در کلام شیعه
۱۴۶	علت پیدایش شیعه و بسط آن

تطور کلام شیعه.....	۱۴۷
۱. از طلوع کلام شیعه تا غیبت کبری [از قرن اول تا قرن سوم هجری].....	۱۴۸
۲. رویارویی عقل‌گرایی و نص‌گرایی [از قرن چهارم تا قرن هفتم].....	۱۵۲
۳. فلسفی شدن کلام شیعه [از قرن هفتم تا قرن یازدهم].....	۱۵۷
۴. دوران رکود و خاموشی [از قرن یازدهم تا قرن اخیر].....	۱۶۱
۵. بسط و گسترش کلام شیعه با رویکرد کلام شیعه با رویکرد جدید [قرن معاصر].....	۱۶۲
فصل چهارم: کلام شیعه تأثیر گذار یا تأثیر پذیر.....	۱۶۹
کلام شیعه و فرق اسلامی.....	۱۶۹
کلام شیعه و کلام معتزلی.....	۱۷۲
تحلیل و بررسی.....	۱۷۵
۱. تفاوت رویکرد روش‌شناسانه کلام شیعه با کلام معتزله.....	۱۷۵
۲. تقدم مباحث کلام شیعه بر کلام معتزله.....	۱۷۶
۳. تفاوت آراء کلامی شیعه با معتزله.....	۱۸۱
۴. معارضه متکلمان شیعه با کلام معتزله.....	۱۸۵
کلام شیعه و غالیان.....	۱۹۲
درنگی کوتاه بر فرقه غلات.....	۱۹۵
الف) مفهوم و انواع غلو.....	۱۹۵
ب) علل پیدایش غلو.....	۱۹۶
ج) فرقه غلات.....	۱۹۹
د) عقاید غلات.....	۲۰۱
تحلیل و بررسی.....	۲۰۲
۱. برخورد ائمه(ع) با جریان غلو و غلات.....	۲۰۳
۲. تفاوت آراء کلام شیعه با غالیان.....	۲۰۶
الف) مسأله وصایت.....	۲۰۷
ب) مسأله مهدویت.....	۲۰۷

- ج) مسأله رجعت ۲۰۸
- د) مسأله بدأ ۲۱۰
- ه) مسأله تأویل ۲۱۱
۳. معارضه متکلمان شیعه با غالیان ۲۱۲
- تذکری بایسته ۲۱۳
- کلام شیعه و اسماعیلیه ۲۱۴
- هندسه معرفتی ۲۱۵
۱. آموزه‌های عقلی و فلسفی ۲۱۵
۲. تأویل ۲۱۶
۳. امامت ۲۱۷
- تحلیل و بررسی ۲۱۸
۱. خاستگاه پدیداری اسماعیلیه ۲۱۸
۲. افراطی‌گری در به‌کارگیری آموزه‌های عقلی و فلسفی ۲۲۰
۳. تأویل بدون ملاک و معیار ۲۲۲
۴. انحراف در تداوم امامت ۲۲۳
- خواجه طوسی و اسماعیلیه ۲۲۷
- فصل پنجم: منبع‌شناسی کلام شیعه ۲۳۱
- منابع کلام شیعه ۲۳۱
۱. قرآن ۲۳۱
- بهره‌گیری متکلمان شیعه از قرآن ۲۳۳
- نیم‌نگاهی به آموزه‌های کلامی در قرآن ۲۳۴
۱. خداشناسی ۲۳۵
۲. ایمان ۲۳۹
۳. معاد ۲۴۲
۴. امامت ۲۴۷
۵. مهدویت ۲۴۸

۶. شیوه بحث‌های کلامی	۲۴۹
ویژگی‌های قرآن به عنوان منبع کلام شیعه	۲۵۲
۱. عصمت و عدم تحریف یا تحریف ناپذیری	۲۵۲
۲. واقع‌نمایی زبان قرآن	۲۵۳
۳. مراتب معارف قرآن	۲۵۶
۴. هماهنگی درونی	۲۵۹
۵. توجه به عقل در فهم آیات	۲۶۱
۶. همراهی قرآن با عترت	۲۶۲
۲. سنت	۲۶۳
تأثیر متکلمان شیعه از آموزه‌های روایی	۲۶۴
درنگی در آموزه‌های کلامی در احادیث نبوی و ولوی	۲۶۴
۱. خداشناسی	۲۶۵
۲. قضا و قدر	۲۶۷
۳. مسأله «جبر و اختیار»	۲۶۸
۴. معاد	۲۶۹
۵. امامت	۲۷۱
۶. مناظرت کلامی	۲۷۴
دعا و زیارات	۲۷۶
ویژگی‌های سنت به عنوان منبع کلام شیعه	۲۷۹
۱. صدور از معصوم	۲۷۹
۲. سخن عالمان به غیب	۲۸۰
۳. مستند بودن به قرآن و کلام الهی	۲۸۲
۴. قطعی بودن سند سنت	۲۸۶
۵. صحیح بودن حدیث	۲۸۸
۶. متواتر بودن	۲۸۹
۳. عقل	۲۹۱

۲۹۱	مقصود از عقل و تعریف آن
۲۹۳	متکلمان شیعه و بهره‌گیری از عقل
۳۱۱	تحلیل و جمع‌بندی
۳۱۲	به‌کارگیری عقل در قرآن و سنت
۳۱۲	۱. حجیت عقل
۳۱۳	۲. عقل نظری و عملی
۳۱۴	۳. اقامه دلیل عقلی
۳۱۴	۱. ۳. استفاده از اصل علیت
۳۱۵	۲. ۳. اثبات معارف اعتقادی
۳۱۸	ویژگی‌های عقل به عنوان منبع کلام شیعه
۳۱۸	۱. مطابق بودن با اصول و علوم متعارفه عقلی
۳۱۹	۲. حجت بودن
۳۲۱	۳. محدود بودن
۳۲۲	۴. عقل، مخلوق خدا، نه حاکم بر خدا
۳۲۴	۵. تقارن با تقوا
۳۲۵	۶. بهره‌مندی از دین
۳۲۵	چند نکته
۳۳۱	زندگی‌نامه
۳۳۷	منابع و مآخذ
۳۶۳	فهرست آیات
۳۷۳	فهرست روایات
۳۸۳	نمایه

پیشگفتار گروه کلام

امروزه نگاه بیرونی به علوم که بر اساس ضرورتی اجتناب‌ناپذیر و امری شایسته و بایسته در حال تحقق بیشتر و فعلیت بهتری است بسیاری از علوم انسانی و دینی را در بر گرفته است. قطعاً نگاه تاریخی به مباحث علوم و از جمله علم کلام آنچنان ضروری است که چه بسا بی‌توجهی به آن موجب محرومیت از شناخت صحیح آموزه‌های کلامی است. این نکته به خصوص در برخی از آموزه‌های اعتقادی و کلامی اهمیت بیشتری دارد.

هر چند دانشمندان مغرب‌زمین زودتر به این ضرورت واقف شده، پروژه‌ها و تحقیقاتی درخور نه فقط در کلام مسیحی بلکه در کلام اسلامی و حتی شیعی و چه بسا در دیدگاه‌های کلامی متکلمان نامدار شیعی به انجام رسانده‌اند.

درک این ضرورت دانشمندان مسلمان و شیعی را نیز درگیر کرده تا آن‌ها نیز به تتبع و تحقیق مباحث و اندیشه‌های کلامی با لحاظ تاریخی بپردازند و آثاری ارزشمند را از خود به جای بگذارند.

هر چند تحقیقی مستقل و نظام‌مند که عهده‌دار سیر تطور مباحث و مسایل کلام اسلامی - شیعی باشد در دست نداریم، اما آثاری از شخصیت‌های علمی حوزوی و دانشگاهی از علامه طباطبائی تا سید حسین نصر، از شهید مطهری تا سید حسین مدرسی طباطبائی می‌توان نام برد.

گروه کلام و دین پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی از جمله

اهداف خود را بازپژوهی کلام اسلامی و بازنگری تحلیلی آثار و آراء متکلمان بزرگ مسلمان ترسیم و تعریف کرده است. به همین جهت درصدد انجام پروژه‌ای در این راستاست تا بتواند با استفاده از اساتید محترم و فضایی ارجمند سیر تطور کلام شیعی را از آغاز تاکنون به‌کاود.

جناب حجت الاسلام والمسلمین **محمدرضا کاشفی** عهده‌دار انجام این پروژه شد و با مشورت اساتید مربوطه و بررسی شورای علمی گروه طی جلساتی طرح‌نامه‌ای کلان تصویب شد و آن مرحوم به انجام تحقیق پرداخت. متأسفانه کسالت پیش‌آمده تا حدی مانع از جدیت او شد. هرچند از کار باز نایستاد و با پشتکار و تلاش فراوان ویراست اول بخشی از پروژه را به انجام رساند. رحلت تأسفبار آن عزیز سبب شد تا شورای علمی گروه کار را بر عهده جناب حجت الاسلام والمسلمین **محمدصفر جبرئیلی** واگذارد، و مقرر شد ابتدا تحقیق ارزشمند آن مرحوم به چاپ برسد و سپس پروژه سیر منطقی خود را بپیماید.

ضمن طلب رحمت و مغفرت و علو درجه برای آن مرحوم، از جناب حجت الاسلام والمسلمین خسروپناه که در ارزیابی اولی و حجت الاسلام والمسلمین جبرئیلی که علاوه بر ارزیابی، بازبینی و بازنگری و اعمال اصلاحات را برعهده داشتند و آقای علی جعفری در تهیه کتابنامه و آقای علی صفری که تایپ آن را انجام دادند تشکر و قدردانی می‌شود.

گروه کلام و دین پژوهی

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

مقدمه

علم کلام بسان علوم دیگر در طول تاریخ خود تطوراتی را پشت سر گذاشته و مسائل جدیدی را پرورده است. ماهیت و رسالت علم کلام ایجاب می‌کند که متحول و پویا باشد تا بتواند پاسخگوی پرسش‌ها، شبهات و اشکالات جدید درباره عقاید دینی بوده و رسالت خود را عملی کند.

البته تطور و تحول در علم کلام به منزله تحول در ماهیت آن نیست؛ بلکه مراد این است که متکلم مسائل کلامی جدید را به خوبی شناخته و با بهره‌گیری از روش‌های مناسب آن‌ها را بررسی کند. بنابراین هر گونه تطور و تحولی را باید در مسائل علم کلام - نه موضوع یا غایت و حتی روش‌های کلی آن - جست.

توضیح این‌که معرفت‌های لازم برای هر متکلمی یا ثابت و همیشگی‌اند مانند: آشنایی با مبانی دینی - که از طریق قرآن و حدیث به دست می‌آید - مبانی عقلی و فلسفی و روش‌های گوناگون استدلال از جنبه صورت و ماده. و یا متغیر و متحولند مانند شناخت مسائل کلامی هر زمان؛ آگاهی به زبان مخاطبان و به‌کارگیری روش مناسب آن‌ها؛ معرفت‌ها و دانش‌هایی که زمینه‌ساز طرح مسایل جدید بوده و یا در تبیین مسایل کلامی، متکلم را یاری می‌دهد (مبانی معرفتی).

آنچه که سبب تحول و تطور در علم کلام می‌شود معرفت‌هایی از گونه دوم است.^۱

۱. ر.ک: درآمدی بر علم کلام، استاد علی ربانی گلپایگانی، صص ۱۲۱ - ۱۲۳، تفصیل آن را ببینید در مقاله تحول و تجدد در علم کلام، همو، قیسات، شماره ۳۸.

مطالعه آثار متکلمان از گذشته‌های دور تاکنون، مقایسه دو کتاب قدیمی «الاعتقادات» شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، «تصحیح الاعتقاد» شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) و گذری بر «اوائل المقالات» او، و نگاهی به «نهج الحق و کشف الصدق» علامه حلی (م ۷۲۶ ق)، بیانگر این نکته است. این مطلب از مقایسه مباحث و مسائل کلامی نیز به دست می‌آید. مسائل کلامی در آغاز به صورت ساده و محدود مطرح شده ولی به تدریج دامنه گسترده‌ای یافته است.

برای نمونه بحث درباره امامت از زمان حضور تا غیبت صغری و از آن هنگام تا عصر خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ ق) به طور قطع سیری متحول و تطوری پویا داشته است،^۱ از زیر مجموعه‌ها و مبانی این بحث می‌توان از قاعده لطف سخن گفت که با گذر از تطوری که پشت سر گذاشته است در زمان خواجه نصیر به اوج خود رسید که «وجوده لطف و تصرفه لطف آخر و عدمه منا».^۲

اهمیت و ضرورت بحث

به طور قطع نگاه به مباحث کلامی بدون لحاظ تاریخی آن و همچنین نگاه تاریخی به مباحث کلامی بدون توجه به سیر تطور آن‌ها ممکن است ما را از شناخت صحیح آموزه‌های کلامی محروم نماید. این مطلب درباره پاره‌ای از مسایل مانند «امامت» اهمیت بیشتری دارد.^۳

امروزه بررسی تاریخی مسایل علمی در علوم مختلف از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همان گونه که استاد شهید مطهری یادآور شده است در تحولات جدید اروپایی یکی از موضوعات مفیدی که نظر دانشمندان را جلب کرده مطالعه تاریخ حیات علوم و فنون بود.^۴

۱. نگاهی هر چند اجمالی به رساله «الامامة» خواجه نصیر و قیاس آن با آثار شیخ طوسی و سید مرتضی نیز می‌تواند از جهت جامعیت - و نه تفصیل - مباحث، بیانگر این نکته باشد.

۲. کشف المراد با تعلیقه آیت الله سبحانی.

۳. اجمالی از آن‌را می‌توان در مقاله «اندیشه امامت در گذر تاریخ» ملاحظه کرد. ر.ک: کتاب نقد، شماره ۳۸.

۴. مجموعه آثار، استاد شهید مطهری، ج ۶ (اصول فلسفه و ...) / ۵۲۲.

ایشان جای این روش را در تفکر شرقی خالی دیده و گفته است:

«علمای مشرق زمین که در هر فنی وارد می‌شدند فقط به جنبه‌های نظری مسائل می‌پرداختند و نظر به جنبه‌های تاریخی آن‌ها نداشتند»^۱

گذشته از این، بررسی تاریخ تطور کلام شیعه اهتمام بالای متفکران شیعی در دوره‌های مختلف در تبیین عقاید دینی و دفاع از آن‌ها را نشان می‌دهد و سهم ویژه هر یک از آنان را در تکمیل و ترفیع این بنای عظیم آشکار می‌سازد.

پیشینه تحقیق

اهمیت و ضرورت مسأله سبب شده است تا این مسأله در الاهیات و کلام مسیحی از سابقه زیادی برخوردار شود. آن‌ها مباحث کلامی و فلسفی را بیشتر با نگاه تاریخی بررسی می‌کنند.^۲

برای نمونه می‌توان از *فلسفه و ایمان مسیحی*،^۳ *فلسفه الفکر الدینی*^۴ و *نقد تفکر فلسفی غرب*^۵ نام برد.

آنان علاوه بر سیر تاریخی تفکر کلام مسیحی، سعی در بررسی تطور تاریخی کلام اسلامی نیز داشته‌اند و با تلاش‌های فراوان آثار قابل توجه و ارزشمندی را به ظهور و بروز رسانده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان: *العقیده و الشریعة فی الاسلام*،^۶ *فلسفه علم کلام*،^۷ *فلسفه و کلام اسلامی*،^۸ *ایران و*

۱. همان.

۲. رک: مجموعه آثار، ۵۲۲/۶.

۳. *فلسفه و ایمان مسیحی*، کالین براون، ترجمه طاطه ووس میکائیلیان.

۴. *فلسفه الفکر الدینی*، لوئیس غردیه و ج قناتوی، ترجمه به عربی توسط صبحی صالح و فرید جبر در سه جلد.

۵. *نقد تفکر فلسفی غرب*، اتین ژیلون، ترجمه دکتر احمد احمدی.

۶. *العقیده و الشریعة فی الاسلام*، اجناس گولد تسهر، قسمت عمده آن توسط علینقی منزوی ترجمه و منتشر شده است.

۷. *فلسفه علم کلام*، هری اوسترین ولفسن، ترجمه احمد آرام.

۸. *فلسفه و کلام اسلامی*، موننگمری وات، ترجمه ابوالفضل عزتی.

اسلام^۱ و حتی به طرح و بررسی دیدگاه‌های کلامی افراد نیز پرداخته‌اند که می‌توان از اندیشه‌های کلامی شیخ مفید^۲، اندیشه‌های کلامی علامه حلی^۳ و یا در مقاطع تاریخی خاصی به بررسی وضعیت کلامی - فکری مسلمانان پرداخته‌اند که می‌توان از تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری^۴ و احیای فرهنگی در عهد آل بویه^۵ نام برد. و گاهی نیز به یک فکر و اندیشه خاص به‌طور مبسوط پرداخته‌اند که «امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی»^۶ از تازه‌ترین آن‌هاست.

ضرورت این مسأله موجب شده است که جهان اهل سنت، خصوصاً در قرن اخیر - بیشتر به این بحث پرداخته و آثار قابل توجهی نیز منتشر و عرضه شود. از جمله آن‌ها می‌توان از من العقیده الی الثورة^۷، فی علم الکلام^۸، تاریخ الفکر الفلسفی، التصوف و التشیع^۹ و تاریخ علم کلام^{۱۰} نام برد.

در میان دانشمندان شیعی نیز این بحث مراحل آغازین خود را طی کرده و به مرحله خوبی رسیده است هر چند برای ثلث به کمال خود باید فرایند بیشتری را پشت سر بگذارد.

۱. ایران و اسلام، پطرو شفسکی، ترجمه کریم کشاورز.
۲. اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، مارتین مکدرموت، ترجمه احمد آرام.
۳. اندیشه‌های کلامی علامه حلی، زانیتیه اشمیتکه، ترجمه احمد نمایی.
۴. تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، آدم متز، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو.
۵. احیای فرهنگی در عهد آل بویه، جونل کرمر، ترجمه سعید حنایی کاشانی.
۶. امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی، مایکل کوک (نولد ۱۹۳۷ م)، ترجمه احمد نمایی، دو جلد.
۷. من العقیده الی الثورة، دکتر حسن حنفی (۵ جلد)، مباحثی از جلد اول درباره نگاه تاریخی به علم کلام است.
۸. فی علم الکلام، دکتر احمد محمود صبحی، در سه جلد است که به کلام معتزلی، اشعری و زیدیه پرداخته است.
۹. تاریخ الفکر الفلسفی، دکتر سامی النشار، در سه جلد.
۱۰. تصوف و تشیع، کامل مصطفی الشیبی، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو.
۱۱. تاریخ علم کلام، شبلی نعمانی، ترجمه سیدمحمد تقی فخر داعی گیلانی، ۲ جلد.

مقالات و آثاری از علامه آیت‌الله سبحانی،^۱ استاد علی ربانی گلپایگانی،^۲ دکتر غلامحسین دینانی^۳ و مرحوم علامه طباطبایی^۴ که آغازگر این بحث در جهان شیعه است می‌توان نام برد.

البته در میان آثار عبدالحسین زرین کوب،^۵ سیدحسین نصر،^۶ سیدجعفر شهیدی^۷ و سیدحسین مدرسی طباطبایی^۸ نیز می‌توان این گونه مباحث را سراغ گرفت و نکات ارزشمند و قابل استفاده‌ای را استخراج کرد.

اما تحقیقی مستقل و نظام‌مند که سیر تطور مباحث و مسائل کلام اسلامی - شیعی را بررسی کرده باشد و با روشی کتابخانه‌ای و ترکیبی از نگاه تاریخی - کلامی مسائل کلام را کاویده و به تحلیل آن‌ها پرداخته باشد نمی‌توان سراغ گرفت.

با توجه به رسالت علم کلام و وظایف متکلمان، این دانش در مراحل و مقاطع تاریخی سیر خاص خود را سپری کرده است، مسأله‌ای که در زمانی به‌صورتی مجمل مطرح شده در مقطعی دیگر تفصیل بیشتری یافته است، با طرح اشکالات و بسط مباحث حتی عنوان جدیدی پیدا کرده (مباحث معرفت‌شناسی) و یا بر مبنای مستحکمی استوار گشته است (برهان صدیقین) و یا در رویکرد طرح و ارائه پاسخ تجدید نظر شده است (برهان نظم).

بررسی مواردی این چنین نشانگر سیر تطور مباحث علم کلام است. البته این مسأله در قرن‌های ۳، ۴ و ۵ هجری به‌جهت ویژگی‌های تاریخی - جغرافیایی مسائل فکری - فرهنگی بیشتر پیش آمده است هر چند در ادامه با

۱. رسائل و مقالات «جلد اول»؛ طبقات المتکلمین «جلد اول».

۲. درآمدی بر علم کلام، ما هو علم الکلام.

۳. مقالاتی از مجموعه سه جلدی ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام.

۴. شیعه در اسلام، و جاهایی از میزان از جمله جلد ۵، ص ۲۷۲ - ۲۷۸.

۵. در قلمرو وجدان، کاروان اندیشه.

۶. تاریخ فلسفه اسلامی، ج اول، جاودان خرد.

۷. از دیروز تا امروز، مجموعه مقالات و سفرنامه‌ها.

۸. مقدمه‌ای بر فقه شیعه، زمین در فقه اسلامی، ج اول، مکتب در فرایند تکامل.

خواجه نصیر و سپس ملاصدرا و بعدها علامه طباطبائی و شهید مطهری سیری چه بسا فزون‌تر یافته است.

بر این اساس بررسی سیر تاریخی مسائل کلام شیعی علاوه بر ضرورت آن، بیانگر نقش مؤثر علم کلام و ایفای وظیفه متکلمان بوده و از طرف دیگر بی‌توجهی به این مسأله و غفلت از نگاه تاریخی به مباحث کلام گاه موجب خدشه در برخی از مسائل اعتقادی می‌شود که مهمترین آن مباحث مربوط به «امامت» است که متأسفانه امروزه نمونه‌هایی از آن را می‌بینیم.

این ضرورت موجب شده است تا شخصیت‌های علمی، محققان و پژوهشگران عرصه مباحث کلامی و همچنین برخی از مراکز تحقیقاتی و پژوهشی درصدد انجام پروژه‌هایی در این راستا باشند.^۱ از جمله مراکزی که با جدیت بیشتر پی‌گیر این بحث است گروه کلام و دین‌پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است.^۲

به همین جهت محقق پرتلاش مرحوم حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا کاشفی (رحمة الله علیه) - عضو هیأت علمی گروه - انجام این پروژه را عهده‌دار شد. متأسفانه در مراحل آغازین کار به کسالت شدیدی دچار گشت اما از کار باز نایستاد و علیرغم تحمل سختی‌ها و مشکلات معالجه و درمان، در زمانی فراخور تحسین و تقدیر مراحل تحقیق و تولید اثر را به پایان رساند.

اعضای محترم شورای علمی گروه و به‌ویژه ریاست معظم پژوهشگاه که به‌طور جد پی‌گیر انجام امور مربوط به معالجه و درمان و رسیدگی به حال ایشان بودند، به جهت اهمیت تحقیق و انگیزه قوی و جدی آن مرحوم دغدغه انجام آن را به‌دست باکفایتش داشتند. بهبودی نسبی حال او مسرت‌بخش و امیدوار کننده بود.

۱. پایان‌نامه سطح چهار اینجانب با عنوان سیر تطور کلام شیعه از عصر غیبت تا خواجه نصیرطوسی است که با راهنمایی و مشاوره برخی از اساتید برجسته کلام اسلامی به انجام رسیده است.

۲. به عنوان نمونه ببینید فصلنامه قیسات، شماره ۳۸، فلسفه علم کلام. و همچنین مقاله نسبتاً مفصلی در یادنامه فیلسوف نامدار استاد جلال‌الدین آشتیانی، ج ۲. با همین عنوان از نگارنده که توسط گروه فلسفه پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به انجام رسیده است.

در نهایت دفتر اول با عنوان کلام شیعه، ماهیت، مختصات و منابع مراحل پایانی تولید را گذراند و ویراست اول آن به قلم آن مرحوم آماده شد. طبق روال ابتدا توسط یکی از اعضای محترم ارزیابی شد. نکات مورد نظر به اطلاع او رسید اما شدت و وخامت حال او اجازه بازبینی و بازنگری دوباره را نداد و در همان اوان به لقاء حق پیوست.

با توجه به سابقه مطالعاتی حقیر در این عرصه، ریاست محترم پژوهشگاه و شورای علمی گروه این ناچیز را مکلف به تکمیل و ادامه انجام پروژه کردند. ابتدا قرار شد اثر ارزشمند آن مرحوم به عنوان دفتر اول چاپ و منتشر شود. لذا ضرورت بازبینی و بازنگری موجب شد به نیابت از او کار را تکمیل نمایم. البته صلاحدید و تأکید مجموعه بر حفظ محتوا و حتی قلم و نگارش موجود بود که تا حد زیادی نیز چنین شد.

ضمن تشکر از همه سرورانی که در تحقق این امر لطف کردند، بر این نکته تأکید می‌ورزم که اگر نویسنده محترم خود در قید حیات بود اثر به مراتب بهتر از آنچه که در دست هست به دست می‌آمد.

ویراست اول و گاهی خط‌خوردگی و حتی جاافتادگی در متن نگارش آن مرحوم، تکمیل و اصلاح را با مشکل مواجه می‌کرد که با مراجعه و جمع قرائن اصلاح صورت گرفته است.

طبیعی است حفظ محتوا، حفظ قلم و نگارش، دسترسی نداشتن و نبود فرصت مراجعه به تمام منابع مورد استفاده آن مرحوم از جمله محدودیت‌های اینجانب در انجام و تکمیل کار بوده است.^۱

تلاش فراوانی شد تا کتابنامه به صورت کامل تنظیم شود. هر چند ممکن است مواردی محدود به علت دسترسی نداشتن از قلم افتاده باشد. بدیهی است نقائص و کمبودهای تحقیق بر عهده بنده است.

محمد صفر جبرئیلی

۱. استفاده آن مرحوم از نسخه‌های متفاوت چاپ یک اثر گاه موجب شده است از یک منبع دو نوع ارجاع و آدرس‌دهی داده شود.